

Hız. Ebū Bekr ve Hız. ‘Umer’in Hadis *Tedvīn*ine Bakışları İle İlgili Rivayetlerin Tahlili

MUTLU GÜL

Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
mutlugulx@hotmail.com

HÜSEYİN KAHRAMAN

Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
huskahraman@hotmail.com

Öz

Hadis tarihinin en temel konularından biri, hadislerin hangi dönemde yazıya geçirilmeye başlandığı ve ne zaman tedvin edildiği meselesidir. Hadislerin yazılmasını hem teşvik eden hem de yasaklayan rivayetlerin varlığı, kitâbet olgusunun Hız. Peygamber döneminde başlayıp başlamadığı konusunda hadis âlimleri arasında bir görüş ayrılığı meydana getirmiştir. Buna benzer bir görüş ayrılığı hadislerin ne zaman tedvin edilmeye başlandığı hususunda yaşanmıştır. Kaynaklarda, tedvinin Hız. Ebū Bekr ve Hız. ‘Umer’in halifelikleri döneminde gündeme geldiği ve her ikisinin de diğer bazı sahâbiler gibi bu işle yakından ilgilendiği yönünde rivayetler yer almaktadır. Bu makalede, bu türden rivayetler, *sened* ve metin açısından tahlil edilmiş ve bunların ne ölçüde geçerli oldukları tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kitâbet, *Tedvīn*, Hız. Ebū Bekr, Ebu Bekir, Hız. ‘Umer, Ömer

Abstract

An Analysis of *Riwāyas* Concerning Abū Bakr’s and ‘Umar’s Approaches to Hadith Compilation

The question of when the hadiths began to be recorded and compiled is one of the major issues of the history of hadith. The fact that there are *riwāyas* (transmitted reports) which both encourage and forbid the recording of hadith caused a split between hadith scholars over whether or not the *kitābah* (writing/recording) of hadiths began at the time of the Prophet Muhammad. One can also find a similar disagreement about when the hadiths began to be compiled. Some *riwāyas* in sources have it that compilation of hadiths was first brought up during the caliphates of Abū Bakr and ‘Umar and both caliphs took interest in this idea along with some other companions. This article examines these *riwāyas* in terms of the *sanad* (the chain of narration) and the *matn* (the text of the hadith), and discusses the validity of such reports.

Keywords: *Kitābah*, Hadith Compilation, Ebū Bekr, Ebu Bekir, ‘Umar, Ömer

I. Giriş

Hz. Peygamber’in sağlığında, bazı sahâbîlerin O’ndan işittikleri hadisleri yazıya geçirmeleri, hadis ilminde *kitâbet* olarak isimlendirilmektedir. Bu faaliyet neticesinde ortaya çıkan malzeme, ne kadar hacimli olursa olsun, *kitâbet* mefhumu içinde değerlendirilir. Zira o sahâbîler, başka sahâbîlerden duyduklarını yazıp toplamayı amaç edinmemişler, sadece Hz. Peygamber’den işittiklerini yazma amacı gütmüşlerdir.¹

Hadisleri kayıt altına alma amacıyla olan kişinin, ister ezberlerde isterse değişik yazı malzemeleri üzerinde olsun, ulaşabildiği bütün hadisleri belli bir tasnife tabi tutmadan yazıya geçirip bir araya toplaması faaliyeti ise *tedvîn* terimiyle ifade edilmektedir. *Tedvîn* bir bakıma, hadis ilminin temelini teşkil eder. Zira 1/7. yüzyılın sonlarından başlayıp 2/8. yüzyılın ortalarına kadar devam eden tedvin faaliyeti neticesinde, hadisleri belli esas ve kriterlere göre ihtiva eden tasnif çalışmalarının ana malzemesi ortaya çıkmıştır.

Hadis ilmi açısından oldukça önemli olan *tedvîn* faaliyetinin resmi anlamda ilk kez İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö.124/742) tarafından ortaya konduğu ifade edilir. Nitekim halife ‘Umer b. ‘Abdil‘azîz (ö.101/720), âlimlerin vefatından sonra hadis nakledecek kimsenin kalmayacağı ve böylece rivayetlerin kaybolup gideceği endişesi ile *tedvîn* faaliyetlerini başlatmak üzere valiler aracılığıyla bir genelge yayınlamıştır ve onun bu isteğine olumlu cevap verenlerden biri de ez-Zuhrî olmuştur.²

‘Umer b. ‘Abdil‘azîz’in hilâfette bulunduğu 99-101/718-720 tarihinden hareketle ez-Zuhrî’nin 1. asır ile 2. asrın tam kavuşma noktasında başladığı anlaşılan bu faaliyetin devlet emriyle icra edildiği yani resmi bir hüviyet taşıdığı anlaşılmaktadır.³ Ancak gayr-i resmi ortamlarda da bu çalışmaların pekâlâ yapıldığı söylenebilir. Böylece *tedvîn*in başlangıç tarihi daha da gerilere gidebilecektir. Ancak kaynaklarda –*tedvîni* çağrıştıracak tarzda– bir

¹ Sahâbeden hadis yazarların isimleri ve bu sahîfelerle ilgili toplu bilgi için bkz. Muhammed Muştafâ el-A‘zamî, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, terc. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayınları, 1993), ss.34-58.

² Nitekim ez-Zuhrî’nin bizzat kendisi “Bu ilmi benden önce hiç kimse *tedvîn* etmedi” demektedir. Ayrıca meşhur talebesi Mâlik de onu “hadisleri ilk *tedvîn* eden kişi” olarak takdim eder. İbn Hacer’e göre de hadisleri ‘Umer b. ‘Abdil‘azîz’in emriyle *tedvîn* eden ilk kişi İbn Şihâb ez-Zuhrî’dir. Bu yöndeki bilgi ve değerlendirmeler için bkz. ‘Abdurazzâk eş-Şan‘ânî, *el-Muşannef*, tah. Hâbiburrahmân el-A‘zamî (Karaçi: el-Mektebu’l-İslâmî, 1983), c.11, ss.258-259; İbn ‘Abdîberr Ebû ‘Umar el-Kur‘ubî, *Câmi‘u Beyâni ‘l-‘İlm ve Fağlıhi*, tah. Ebû ‘l-Eşbâl ez-Zuhrî (Riyad: Dâru İbni‘l-Cevzî, 1994), c.1, s.274; İbn Hacer el-‘Aşkalânî Ebû ‘l-Fađl Ahmed b. ‘Alî, *Fethu ‘l-Bârî Şerhu Şahîhi ‘l-Buĥârî* (Beyrut: Dâru ‘l-Ma‘rife, 1379), c.1, s.208.

³ Emevi hanedanının *tedvîn* faaliyetine katkısı ve İbn Şihâb ez-Zuhrî’nin bu husustaki rolü ve gayreti için şu çalışmaya bakılabilir: Halit Özkan, “Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî’nin Mirasına Bir Örnek: Suayb b. Ebû Hamza Nüşhası,” *Divân* 17:32 (2012), ss.6-10.

kitaba sahip olduğu söylenen hadis âlimlerinin vefat tarihleri, yine de I. asrın son çeyreğinden önceye pek işaret etmez.⁴

Bununla birlikte bazı hadisçilere göre, bu yöndeki çalışmalar, aslında çok daha önce, Hz. Ebū Bekr ve Hz. ‘Umer dönemlerinde gündeme gelmiştir. Hadis tarihine dair bilgiler içeren klasik dönem çalışmalarının hemen hepsinde ve ayrıca bu iki büyük sahâbînın biyografilerine yer veren bazı eserlerde, onların, hadislerin *tedvī*ni ile ilgili düşünce ve denemelerine de atıfta bulunulduğu görülür. Bu makalede, *tedvī*n düşüncesinin ortaya çıktığı ilk tarihlere işaret etmesi açısından, en azından bazı hadisçilere göre, hadis ilminde önemli bir yer işgal eden bu yöndeki rivayetlerin, *sened* ve *metn* açısından tahlili amaçlanmaktadır.

II. Hz. Ebū Bekr ve ‘Umer’in Hadis *Tedvī*ne Bakışları

Hz. Ebū Bekr ve Hz. ‘Umer’in hadislerin *tedvī*ni ile ilgili görüş ve faaliyetlerine delâlet eden rivayetlerin muhtevaları, daha ziyade bu iki sahâbînın hadis rivayetindeki titizlikleri ile ilgili görünmektedir. Kaynaklarda Hz. Ebū Bekr ve Hz. ‘Umer’in hadis rivayetinde gösterdikleri hassasiyetle alakalı çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu veriler çerçevesinde değerlendirildiğinde onların, hadislerle ilgili herhangi bir faaliyeti günlerce düşünüp istişare ederek bütün iyi ve kötü yönleriyle ele almaları normal karşılanabilecektir. Nitekim Kur’an’ın *cem’i* konusu da ilk kez Hz. Ebū Bekr’in halifeliği esnasında gündeme gelmiş ve bu düşünce yine aynı dönemde hayata geçirilmiştir. Acaba, Hz. Ebū Bekr ve Hz. ‘Umer, hadislerin *tedvī*ni konusunu da böyle somut bir şekilde ele almışlar mıdır?

A. Hz. Ebū Bekr’in Hadis *Tedvī*ni

Hz. Ebū Bekr, Hz. Peygamber’in vefatından sonra rivayet edilen hadislerin kabulünde titizlik ve ihtiyat gösteren ilk kişidir. “Nineye, torununun mirasından altıda bir hisse düşeceğine” dair rivayet ettiği hadis için el-Muğīra’ya “bu konuda şahidin var mı?” diye sorması; “Hz. Peygamber’den bazı hadisler naklediyorsunuz. Fakat bunların rivayeti hususunda aranızda ihtilaf çıkıyor. Halbuki sizden sonra insanlar bu konuda daha şiddetli ihtilaflar yaşayacaklar. Şu halde Hz. Peygamber’den hadis nakletmeyiniz. Hadis rivayet etmenizi isteyenlere de ‘Allah’ın Kitab’ı elimizde. Onun helâlini helâl, haramını da haram kabul edin!’ deyiniz” uyarısında bulunması, onun hadis rivayetindeki dikkat ve titizliği konusunda

⁴ Bu dönemdeki hadis çalışmaları ve ortaya çıkan ürünler konusunda geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. el-A‘zamī, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.58 vd.

fikir verecek nakillerdir.⁵ Bazı rivayetlere göre Hz. Ebū Bekr, Hz. Peygamber'in vefatından sonra bazı hadisleri *tedvīn* etmiş, fakat hadis rivayeti konusundaki titizliğinden dolayı daha sonra bu belgeleri yakmıştır. Nitekim bazı müelliflerin el-Hākim en-Nīsābūrī'den (ö.405/1014) naklettikleri bir rivayete göre Hz. 'Ā'īşe şöyle demektedir:

Babam, Peygamber'in beş yüz hadisini toplamıştı. Bu işi yaptığı gece yatağında dönüp durdu. "Bir şikâyetin mi var, yoksa bir şeyler mi duydun?" diye sordum. Sabah olunca "Kızım! Yanındaki hadisleri getir" dedi. Getirdim. Ateş istedi ve onları yaktı. Neden yaktığını sorunca şöyle cevap verdi: "Bu hadisler yanımda olduğu halde ölmek istemiyorum. Zira bunlar içinde, itimat ettiğim kişilerden duymama rağmen, aslında nakledildiği gibi olmayan hadisler bulunmasından ve bunları o şekilde rivayet etmekten korkuyorum."

Bu metnin bazı rivayetlerinde, Hz. Ebū Bekr'in mezkûr nüshayı imha konusunda başka endişeleri de yer almaktadır:

... Veya benim muttali olamadığım bir hadis vardır ve (bu hadisten hareketle) "Eğer Hz. Peygamber bunu söylemiş olsaydı Ebū Bekr'in de bundan haberi olması gerekirdi" denilebilir. Ben size bir hadisi naklederim, ama bu hadisi tam olarak bilip bilmediğimden emin olamam."⁶

Bu rivayeti bazı hadisçiler "Hz. Ebū Bekr'in faziletleri ve hadis nakli" sadedinde naklederken, bazıları ise "hadislerin sahâbe döneminde yazıya geçirilmesi" ve "hadislerin *tedvīn* edilip bir kitap halinde toplanması" gibi hususlarda delil olarak sunar.

Hem senedi hem de metni ile ilgili şüphelerine rağmen İbn Keşir (ö.774/1372) bu haberi "belki de Ebū Bekr, sadece o anda elinde bulunan hadisleri yakmıştır" şeklinde yorumlar.⁷ Es-Suyūfî'ye (ö.911/1505) göre ise Hz. Ebū Bekr bu nüshada, Hz. Peygamber'den bizzat işitmediği hadisleri toplamış olabilir. Diğer sahâbîler de bu hadisleri kendisinden nakletmiştir. Nitekim "Ninenin mirastaki hakkı" hadisi ve benzerlerinde böyle olmuştur. Bu haberden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ebū Bekr'in yaktıkları bundan fazlası değildir. Zira o, en çok hadis bilen sahâbeden biridir. Diğer pek çok

⁵ Bu rivayetler için bkz. Şemsuddīn Muhammed b. Aḥmed ez-Zehebī, *Tezkiratu'l-Huffāz* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), c.1, ss.9-11.

⁶ Bu rivayet için bkz. ez-Zehebī, *Tezkiratu'l-Huffāz*, c.1, s.10; Celāluddīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr es-Suyūfī, *Cāmi'u'l-Aḥādīṣ* (Kahire, tsz.), c.25, s.120 (no.27730); 'Alī el-Muttakī, *Kenzu'l-'Ummāl fī Suneni'l-Aḫvāl ve'l-Aḫvāl* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 1981), c.10, s.285 (no.29460).

⁷ İbn Keşir'in bu yöndeki düşünceleri için bkz. 'Alī el-Muttakī, *Kenzu'l-'Ummāl*, c.10, s.285 (no.29460).

sahâbînin bilmediği hadisleri bilmektedir; mesela “Bir peygamber ancak vefat ettiği yere defnedilir”⁸ hadisi bunlardandır. Es-Suyūṭî'ye göre Hz. Ebū Bekr, hadis aldığı kişilerin yanılmasından, kendisinin de buna sebep olmasından korkmuş olmalıdır.⁹

Muḥammed Ḥamīdullāh,¹⁰ Muḥammed 'Accāc el-Ḥaṭīb,¹¹ 'Abdurrahmān b. Yaḥyā el-Mu'allimī,¹² Talat Koçyiğit,¹³ Cemal Ağırman,¹⁴ Ekram Dīyā' el-'Umerī¹⁵ gibi çağdaş araştırmacılar ve ilim adamları da bu haberi genelde “sahâbe döneminde hadislerin yazıya geçirilmesi” konusunu işlerken nakletmektedirler.

Hadisçiler tarafından oldukça önem verilen bu haberin izafe edildiği en eski kaynak isim, görebildiğimiz kadarıyla el-Ḥākim en-Nīsābūrî'dir. Nitekim ez-Zehabî (ö.748/1347), bu haberi ona nispetle zikrederken¹⁶ diğer

⁸ Mālik b. Enes, *Cenā'iz*, 27; İbn Māce, *Cenā'iz*, 65.

⁹ Bkz. es-Suyūṭî, *Cāmī'u'l-Aḥādīs*, c.25, s.120 (no.27730). Es-Suyūṭî'nin değerlendirmeleri için bkz. 'Alī el-Muttaḳī, *Kenzu'l-'Ummāl*, c.10, s.285 (no.29460).

¹⁰ Ḥamīdullāh şöyle demektedir: “Halife Hz. Ebu Bekir (R.A.) in kitap halinde Peygamber (S.A.S.) in Hadislerini topladığı rivayet edilir. Topladığı kitapta 500 Hadis vardı. Fakat düşündükden sonra, toplanın hâfızasındaki bir noksanlıktan dolayı Peygamber (S.A.S.) e yanlış bir kelime veya ifade atfetmiş olmamak için onu imha etti.” Bkz. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*, terc. Kemal Kuşçu (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1967), s.41.

¹¹ Bkz. Muḥammed 'Accāc el-Ḥaṭīb, *es-Sunne Kable't-Tedvīn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), ss.309-310. 'Accāc el-Ḥaṭīb, “Hadislerin Sahâbe Asrında Yazıya Geçirilmesi” başlığı altında “Hz. Peygamber'in hadislerin yazımına izin vermesine ve müsamaha gösterdiği bu şahıslar eliyle onun döneminde yazıya geçirilmiş olmasına rağmen sahâbilerin yine de bu işten çekindiklerini; Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i şerifenin selameti uğruna Hulefâ-i Râşidîn döneminde (bile) böyle bir şeye kalkışmadıklarını görüyoruz” dedikten sonra el-Ḥākim en-Nīsābūrî'ye izafe ile mezkûr rivayeti nakleder.

¹² Bkz. 'Abdurrahmān b. Yaḥyā el-Mu'allimī, *el-Envāru'l-Kāşife* (Beirut: el-Maṭba'atu's-Selefiyye, 1986), ss.37-38. El-Mu'allimī “eğer *şahîhse*” kaydıyla naklettiği bu haberi, “hadislerin sahâbe tarafından yazıya geçirildiğine” hüccet sayar ve “Eğer Hz. Peygamber hadis yazımını mutlak olarak yasaklasaydı Hz. Ebū Bekr bu hadisleri yazıya geçmezdi” şeklinde bir istidlâlde bulunur.

¹³ Bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), s.41-42. Bu haberi “Hadis sahîfeleri” başlığı altında ve herhangi bir tenkide tabi tutmadan nakleden Koçyiğit, “Yine haberlerden öğrendiğimize göre, Ebū Bekr'in, yazmış olduğu kitabı imha etmesine sebep, hadislerin, kendisinden sonra aslına uygun olarak nakledilmemeleri korkusudur” yorumunda bulunur.

¹⁴ Bkz. Cemal Ağırman, “Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5:1 (2001), s.161. Ağırman “... hadislerin yazıya geçirilmesini red eden sahâbî ve tâbiilerden de bahsedilmektedir” dedikten sonra, örnek sadedinde bu rivayete de atıfta bulunmaktadır. Ağırman bu rivayet için el-A'zamî'nin *Dirâsât*'ını kaynak göstermekte ve “[T]enkid edilen bu rivayet, Ebū Rayye tarafından hadislerin yazılmasına karşı bir delil olarak zikredilmektedir” demektedir. Söz konusu delil için bkz. Maḥmūd Ebū Rayye, *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması*, terc. Muharrem Tan (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1988), ss.26-28.

¹⁵ Bkz. Ekram Dīyā' el-'Umerī, *Hadis Tarihi*, çev. İsmail Kaya (Konya: Esra Yayınları, 1990), s.14. El-'Umerī de bu haberi “Sahabe devrinde hadisın yazılması” başlığı altında ve hiçbir tenkide tabi tutmadan nakletmektedir.

¹⁶ Ez-Zehabî'nin *Tezkiratu'l-Ḥuffāz* isimli eserinde naklettiği bu haberin çeşitli kelimelerinden hareketle *Şāmīle* ve *Elfiyye* gibi bilgisayar programlarında yaptığımız taramalarda, el-Ḥākim'in herhangi bir eserinde bu habere tesadüf edemediğimiz gibi, isim veya eser bağlamında başka bir kaynak da tespit edemedik.

müellifler de ez-Zehebî'nin ona izafesine işaretle yetinir. El-Ĥâkim en-Nîsâbü'rî tarafından bu haber için zikredilen *sened* şu şekildedir:

Bekr b. Muhammed eş-Şayrafî ← Muhammed b. Mūsâ el-Berberî ← el-Mufađdal b. Ğassân ← 'Alî b. Şâlih ← Mūsâ b. 'Abdillâh b. Ğasen ← İbrâhîm b. 'Umer ('Amr) et-Teymî ← el-Ķâsim b. Muhammed ← 'Â'îşe

Hadisçiler arasında çok meşhur olmasına rağmen bu haberin *senedi*, bazı ilim adamlarının itirazına hedef olmuştur. Mesela, ez-Zehebî'ye göre bu haber *şahîh* değildir.¹⁷ İbn Keşîr de “haberinin bu vecihten oldukça *ğarîb* olduğunu ve *senedde* ismi geçen 'Alî b. Şâlih'in tanınmadığını” söyler.¹⁸

'Abdurrahmân el-Mu'allimî de bu iki müellifin kanaatlerini hatırlattıktan sonra “Bu haber *şahîh* değildir” der ve *senedinde*, İbn Keşîr'in atıfta bulunduğu 'Alî b. Şâlih dışında, tenkide uğramış diğer bazı ravilerin de yer aldığını söyler; fakat somut bir isim vermez.¹⁹ *Senedde* yer alan ravilerden Mūsâ b. 'Abdillâh b. Ğasen hakkında, el-Buĥârî'nin “فيه نظر” dediği nakledilmektedir.²⁰ Bu lafzın el-Buĥârî tarafından “hadisleri hiçbir surette alınmayacak raviler” için kullanıldığı ifade edilmektedir.²¹

Yine Muhammed b. Mūsâ b. Ğammâd el-Berberî (213-294/828-908) de ed-Dâraĥuĥnî tarafından “hadis ilminde güçlü değildir” denilerek tenkid edilmiştir.²² Ez-Zehebî bu ravi hakkında “Rivayet ettiği hadis, başka bir *senedinin* olup olmadığını araştırmak (*i'tibâr*) ve ona göre değerlendirmek için alınır” manasına gelen “غيره اتقن منه” ifadesini kullanmıştır.²³

Bu haber, *senedi* yanında muhtevası itibariyle de bazı tenkidlere konu olmuştur. Öncelikle ifade etmemiz gerekir ki elimizdeki bazı rivayetler, iddiaların tersine, Hz. Ebû Bekr'in hadis yazımına karşı olmadığını göstermektedir. Nitekim Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre Hz. Ebû Bekr, Hz. Peygamber'in tespit ettiği zekât oranlarını içeren uzunca bir hadisi yazarak ona göndermiştir. Aĥmed b. Ğanbel'in naklettiği bu hadis “Ebû Kâmil (Muzaffer b. Mudrik el-Ĥurasânî) ← Ğammâd b. Seleme ← Şumâme

¹⁷ Ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Ĥuffâz*, c.1, s.11.

¹⁸ İbn Keşîr'in bu yöndeki düşünceleri için bkz. 'Alî el-Muttaĥî, *Kenzu'l-Ummâl*, c.10, s.285 (no.29460).

¹⁹ Bkz. el-Mu'allimî, *el-Envâru'l-Kâşife*, s.37.

²⁰ İbn Ğacer el-'Asĥalânî, *Lisânu'l-Mîzân* (Beyrut: Mu'essesetu'l-'A'lemî, 1986), c.6, s.123.

²¹ Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis Istulâhları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), s.97.

²² Bkz. ez-Zehebî, *el-Muĝnî fi'd-Đu'afâ*, tah. Nürüddin 'İtr (Halep: Dâru'l-Me'ârif, 1971), c.2, s.637; *Mîzânu'l-'İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, tah. 'Alî Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), c.4, s.51; İbn Ğacer, *Lisânu'l-Mîzân*, c.5, s.400.

²³ Bkz. ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tah. Şu'ayb Arna'ût ve diğerleri (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1985), c.14, s.91.

b. 'Abdillāh b. Enes b. Mālik ← Enes b. Mālik" *senedi*yle gelmektedir.²⁴ Görebildiğimiz kadarıyla bu raviler hakkında, kayda değer bir tenkid yoktur.

Diğer taraftan, isimleri "ilk resmi *tedvīn*" bağlamında zikredilen 'Umer b. 'Abdil'azīz ve ez-Zuhrī'nin, hatta gayr-i resmi olarak böyle bir faaliyetin içinde oldukları bildirilen herhangi bir ilim adamının bu konuda Hz. Ebū Bekr'e atıfta bulunmaması dikkat çekicidir. Zira ümmetin tamamını ilgilendiren böyle önemli bir faaliyet konusunda zihin yoranların, hadisleri toplamış ve sonradan vazgeçip yakmış olsalar bile, selefleri tarafından sarf edilmiş bir çabaya atıfta bulunması beklenir. Hz. Ebū Bekr'in bu düşünce ve çabasının, hiç biri tarafından duyulmamış olması pek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla, onlardaki bu sessizliğin de mezkûr haberin *şihhati* konusunda bir fikir verdiği söylenebilir.

Hz. Ebū Bekr'in, topladığı hadisleri daha sonra yaktığına delalet eden yukarıdaki haber, bazı hadisçilerin de tenkidine hedef olmuştur. Mesela, İbn Keşīr'e göre Hz. Peygamber'den işitilen hadislerin, haberde zikri geçen rakamdan binlerce fazla olması gerekir.²⁵

Çağdaş araştırmacılarından el-A'zamī'ye göre ise Hz. Ebū Bekr, "Hz. Peygamber (s.a.v.)'e en yakın olan Ashâb-ı Kirâm'dan biriydi. Eğer o, Hadisleri bir araya toplamayı isteseydi, şüphesiz bunu, kendisi ile Resûlullah (s.a.v.) arasında bir aracıya ihtiyaç duymadan yapardı. Birçok ulemâ, onun bu ifâdesini, sıhhat derecesini tedkik etmeden veya onun cerhine temas etmeden ictibas etmiştir." El-A'zamī'nin tenkit ettiği bu müellifler arasında Muḥammed Ḥamīdullāh ve 'Accāc el-Ḥaṭīb gibi isimler de vardır.²⁶

Kısaca ifade etmek gerekirse, *sened* ve metninin çeşitli problemlerine ilaveten, klasik ve temel kaynaklar yerine geç döneme ait bir isme izafe ile nakledilmesi, tek *sened* ile nakledilmiş olup *mutābi*⁶ ve *şāhid*inin bulunmaması (*garīb* olması), hadis *tedvīn*inin tarihî seyri içinde söz konusu edilmemiş olması gibi unsurlar, kanaatimize göre, bu haberin güvenilirliği ve hatta sübutu açısından büyük şüpheler uyandırmaktadır.²⁷

²⁴ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c.1, s.11.

²⁵ İbn Keşīr'in bu yöndeki düşünceleri için bkz. 'Alī el-Muttaḳī, *Kenzu'l-Ummāl*, c.10, s.285 (no.29460).

²⁶ El-A'zamī, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.34, dn.21. Krş. Ḥamīdullāh, *Muhtasar Hadis Tarihi*, ss.41-42; 'Accāc el-Ḥaṭīb, *es-Sunne Kable't-Tedvīn*, ss.309-310.

²⁷ Haberin hem *sened* hem de metin açısından *şāhīh* olamayacağı yönünde bazı değerlendirmeler için bkz. Tevhit Bakan, "Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), ss.125-127.

B. Hz. ‘Umer’in Hadis *Tedvî*mine Bakışı İle İlgili Rivayetler

H. Ebū Bekr gibi Hz. ‘Umer de hadis rivayeti konusunda oldukça titiz davranan bir sahbâbidir. Nitekim kendisini yakından tanıyanlar onu “Allah’ın dinini onun kadar araştırıp inceleyen biri daha yoktur” şeklinde tanıtır.²⁸ Bu ihtiyatına bağlı olarak hadis rivayetinin azaltılmasını isteyen Hz. ‘Umer, eğer nakledilecekse, oldukça dikkatli olunmasını emretmiş, naklin doğruluğuna dair şahit aramış, yemin ettirmiş veya bizzat kendisi başkasına sormuştur.²⁹ Mu‘aviye’nin (ö.60/680) “Rasulullah’tan hadis rivayetini azaltın. Eğer mutlaka rivayet etmek istiyorsanız, ‘Umer devrinde rivayet edilen hadisleri nakledin” şeklindeki uyarısı ile Ebū Hurayra’nın “‘Umer devrinde bu kadar hadis rivayet etseydim beni kamçı ile döverdi” şeklindeki itirafı,³⁰ Hz. ‘Umer’in hadis rivayeti konusundaki dikkat ve titizliğini gösteren beyanlardır. Diğer taraftan Hz. Ebū Bekr gibi Hz. ‘Umer de okuma, anlama ve en genel çerçevesiyle “meşgul olma” konusunda, önceliğin Kur’an’a verilmesini istemektedir.

Nakledildiğine göre, bazı insanların ellerinde çeşitli kitaplar bulunduğu bilgisini alan Hz. ‘Umer, bu durumu hiç hoş karşılamamış ve incelemesi için bunların kendisine getirilmesini emretmiştir. İnsanlar ellerinde bulunan kitapları getirince “Allah katında en güzel kitap, en sağlam ve güvenilir olanıdır” diyerek hepsini yakmış ve “Bunlar, Ehl-i Kitâb’ın kuruntusuna benzer kuruntulardır” demiştir.³¹ Başka şeylerin Kur’an’ı okuyup anlama yönündeki çabalara engel olması endişesi, daha sonra da üzerinde durulacağı

²⁸ Kabîşa b. Câbir el-Esedî’ye (ö.67-71/686-690 arası) ait bu değerlendirme için bkz. Muḥammed b. İsmâ‘îl el-Buḥârî, *et-Târîḫü l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dâru l-Me‘ârifî l-‘Uşmâniyye, tsz.), c.7, ss.175-176.

²⁹ Nitekim el-Muğîra b. Şu‘be tarafından nakledilen “çocuk düşürmeye sebep olmanın cezası” (bkz. Muslim, *Kasâme*, 38), Ebū Mūsâ el-Eş‘arî’den nakledilen “kapının üç kere vurulması, girme izni verilmemesi durumunda geri dönülmesi” (bkz. el-Buḥârî, *İstîzân*, 13; Muslim, *Âdâb*, 33-34) ve “Peygamberlerin miras bırakmayacağı” (bkz. Muslim, *el-Cihâd ve’s-Siyer*, 49) ile ilgili hadislerde Hz. ‘Umer’in bu titizliğini görmek mümkündür.

³⁰ Bkz. ez-Zehbî, *Tezkiratu l-Huffâz*, c.1, s.12.

³¹ Bu rivayette Hz. ‘Umer, kendisine getirilen malzemeyi “أمنية كأمية أهل الكتاب” şeklinde tavsif etmektedir (bkz. Ebū Bekr Aḫmed b. ‘Alî el-Ḥaḫîb el-Bağdâdî, *Taḫyîdu l-‘İlm* (Beyrut: Dâru İḫyâ’i’s-Sunneti’n-Nebeviyye, tsz.), s.52. Yaklaşık aynı muhtevadaki bir diğer habere göre ise Hz. ‘Umer bu malzemenin yakılmasını emretmiş ve bunları “مناة كمناة أهل الكتاب” şeklinde tanımlamıştır. “مناة” kelimesi, “Allah’ın Kitâb’ı dışında yazılan dinî metinler” ve özellikle de “Hz. Mūsâ’nın vefatından sonra, Yahudi din adamlarının, kendi arzuları doğrultusunda yazdıkları ve kutsal Kitap ile alakası olmayan metinlerdir ki buralarda arzu ettikleri bazı hususları Tevrat’ın hilâfına olarak helal veya haram saymışlardır.” Bkz. Maḫmûd b. ‘Umer ez-Zemaḫşerî, *el-Fâ’ik fî Ğarîbi l-Ḥadis*, tah. ‘Alî Muḥammed el-Becâvî & Muḥammed Ebū l-Faḫl İbrâhîm (Beyrut: Dâru l-Ma‘rife, tsz.), c.1, s.178.

üzere, Hz. 'Umer'in çeşitli beldelere gönderdiği muallimlere verdiği talimatlara da yansımıştır.³²

Hz. 'Umer'in hadisleri *tedvîn* etme düşüncesinin olduğu, ancak Kur'an'a verdiği öncelik sebebiyle bundan vazgeçtiğine dair iki farklı rivayet vardır. Hem hadis kaynaklarında³³ hem de hadis ilmine dair çağdaş eserlerde³⁴ bu haberler genellikle "ilmin sahâbîler döneminde yazıya geçirilmesi", "ilmin yazıya geçirilmesini hoş karşılamayanlar", "ilmin yazıya geçirilmesine menfi bakışın sebepleri" gibi başlıklar altında zikredilmektedir. İçeriklerinde farklı ayrıntılar bulunsa da mana olarak "Hz.'Umer'in, sünneti *tedvîn* etmeyi düşünüp sonra bundan vazgeçmesi" noktasında ortak olan bu rivayetler şunlardır:

1. 'Urve b. ez-Zubeyr Rivayeti

Hz. 'Umer'in hadisleri *tedvîne* bakışını yansıtan en meşhur haber, 'Urve b. ez-Zubeyr'den nakledilen şu rivayettir:

'Umer, hadisleri yazmak istedi. Bu konuda ashâb ile istişare etti. Bunu onlar da onayladılar. 'Umer bu konuda bir ay istiharede bulundu. Sonra bir sabah kalktı. Kararını vermişti. Şöyle dedi: "Sünnet'i yazmak istemiştim. Fakat düşündüm ki sizden önce bazı toplumlar da çeşitli kitaplar yazmış, bu kitaplara büyük bir önem atfetmiş, fakat aynı sebeple Allah'ın kitabını

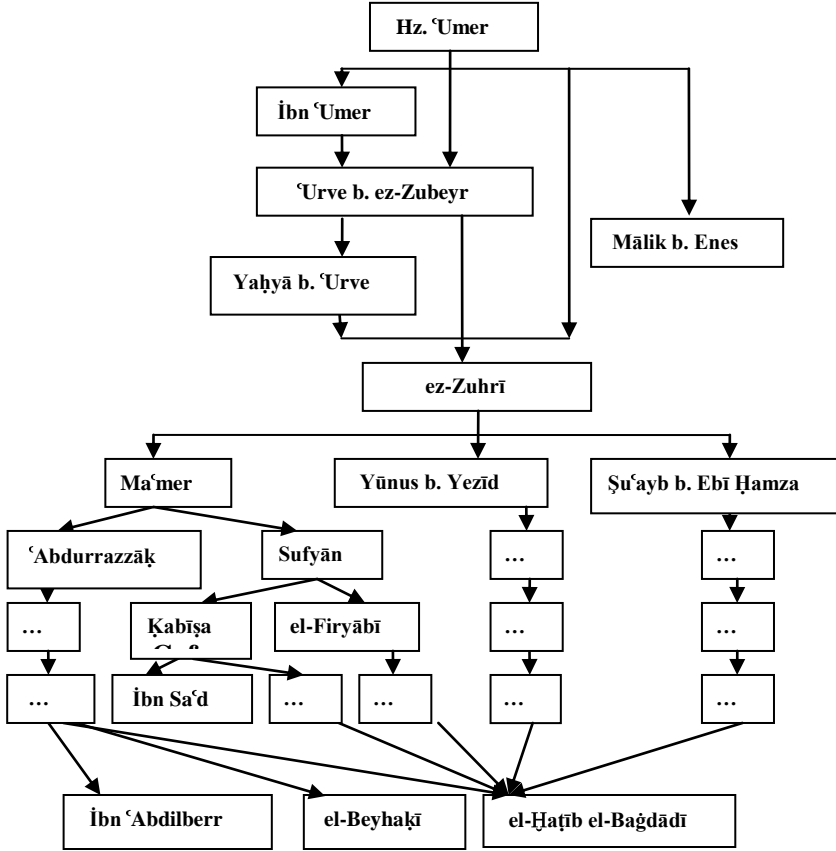
³² Hz. 'Umer'in, Küfe'ye gönderirken Karaza b. Ka'b'a yaptığı bazı tavsiyeler buna örnek olarak zikredilebilir. Bu haber için bkz. İbn Sa'd Ebü 'Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, tah. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1968), c.6, s.7; es-Dârimî, *Mu'kaddime*, 28; İbn Mâce, *Mu'kaddime*, 3; ez-Zehabî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, c.1, s.12.

³³ Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannef*, c.11, s.257 (no.20484); İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, c.3, s.286; Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Medhal ilâ's-Suneni'l-Kubrâ*, tah. Muhammed Diyâ'urrahmân el-A'zamî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1404), s.407; el-Hâfîb el-Bağdâdî, *Takvîdu'l-İlm*, ss.49-50; İbn 'Abdîberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, c.1, s.274. Özellikle el-Hâfîb el-Bağdâdî'nin adı geçen eserinde bu haberi oldukça ayrıntılı bir başlık altında zikrettiği görülür: "İkinci Kısım: Hadis Yazımının Hoş Karşılınmamasının Sebepleri: Birinci Fasıl: Kuran'dan Başka Bir Şeyle Meşgul Olunmasından Korkulması: 1: Hz. 'Umer'in Süneni Yazdırmaktan Vazgeçmesi ve Bundan Dolayı Kitapları Yakması." Bkz. el-Hâfîb el-Bağdâdî, *Takvîdu'l-İlm*, s.49.

³⁴ Mesela, Talat Koçyiğit bu haberi "Hadis sahifeleri: Ebü Bekr ve 'Omer'in denemeleri" başlığı altında, herhangi bir tenkide tabi tutmadan nakleder ve sonra da "Omer İbnu'l-Hâfîb, Allah'a ve Rasûlüne İman bakımından müslümanların en kuvvetlisi, Allah'ın, Rasûlüne indirdiklerine, Peygamberin söz ve fiillerine itiba yönünden en titizi idi. Bununla beraber o, müslümanların Kur'an'dan başka şeylerle meşgul olup Kur'an'ı terketmelerinden korkuyordu" şeklinde bir yorumda bulunur. Bkz. *Hadis Tarihi*, ss.41-42. Cemal Ağırman ise "...hadislerin yazıya geçirilmesini red eden sahâbî ve tabîlerden de bahsedilmektedir" diyerek bu rivayete atıfta bulunur. Bkz. "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi," s.161. Ağırman, bu rivayet için Maḥmūd Ebü Rayye'nin *Muhammedî Sünnetin Aydınlatılması* kitabını kaynak göstermektedir. Ekram Diyâ' el-'Umerî de bu haberi "Sahabe devrinde hadisin yazılması" başlığı altında ve hiçbir tenkide tabi tutmadan nakletmiştir. Bkz. *Hadis Tarihi*, s.14.

ihmâl etmişlerdi. Yemin olsun ki ben, Allah'ın Kitabı'nı hiçbir şeyle gölgelemem.”³⁵

Bu haber başta Ma'mer b. Râşid (ö.153/770), 'Abdurrazzâk (ö.211/827), İbn Sa'd (ö.230/845), el-Beyhaķī (ö.458/1066), İbn 'Abdilberr (ö.463/1071) ve el-Ĥaĥġib el-Baġdādī (ö.463/1071) olmak üzere, hadis ilminin en meşhur isimleri tarafından nakledilmiştir. Bu haberin kaynaklardaki rivayetleri bir araya getirildiğinde karşımıza şöyle bir *sened* şeması çıkmaktadır:

Pek çok kaynakta yer alan bu haber, büyük oranda “ez-Zuhrî ← ‘Urve ← ‘Umer” senediyle nakledilmiş, ‘Urve b. ez-Zubeyr’in Hz. ‘Umer’den nakli ile

³⁵ Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannef*, c.11, s.257 (no.20484); İbn Sa'd, *et-Ṭabaķātu'l-Kubrâ*, c.3, s.287; el-Beyhaķī, *el-Medĥal*, s.407; el-Ĥaĥġib el-Baġdādī, *Taķyîdu'l-İlm*, ss.49-50; İbn 'Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, c.1, s.274.

meşhur olmuş, ‘Urve’nin öğrencisi ez-Zuhrī’den sonra da yayılmıştır. Ma’mer b. Rāşid, ‘Abdurrazzāk, el-Beyhakī, İbn ‘Abdilberr rivayetleri ile el-Bağdādī’nin beş rivayetinden dördü bu *tarīkten* gelmiştir. Ancak, haberin en meşhur *tarīki* olmasına rağmen bu *senedin* önemli bir kusuru vardır. Zira ‘Urve, Hz. ‘Umer’den hadis işitmemiştir.³⁶ Dolayısıyla haberin *senedi* bu *tarīkte munkatī’*dir. Bu da hadis usûlü kriterlerine göre zayıf olduğu manasına gelir.

El-Bağdādī’nin naklettiği bir rivayette ‘Urve ile Hz. ‘Umer arasında ‘Abdullāh b. ‘Umer’in bulunduğu görülür.³⁷ Sufyān eş-Şevrī’nin iki öğrencisinden biri olan Muḥammed b. Yūsuf el-Firyābī (ö.212/828), metni Hz. ‘Umer’den İbn ‘Umer aracılığı ile nakletmiştir. Dolayısıyla *sened* bu *tarīkte munkatī’* olmaktan kurtulmaktadır. Bununla birlikte *senedle* ilgili bu hususiyet, ne ez-Zuhrī’den nakleden Yūnus, Ma’mer ve Şu’ayb rivayetlerinde, ne Ma’mer’in diğer öğrencisi olan ‘Abdurrazzāk’ta, ne de Sufyān’dan rivayet eden ve el-Firyābī’nin akranı olan Kabīşa’nın naklinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu husus, el-Firyābī’nin bir hatası olarak düşünülebilir. Nitekim el-Firyābī’nin, münekkidlerin övgüsüne mazhar olmuş *şika* bir ravi olmakla birlikte, genel olarak yüz elli, özelde ise Sufyān’dan naklettiği elli kadar rivayette hata yaptığı ifade edilmektedir.³⁸ Üzerinde çalıştığımız bu rivayeti de el-Firyābī, Sufyān’dan nakletmektedir. Kaldı ki İbn ‘Umer’in bulunduğu bu *senedin* başka problemleri de vardır. Sözelimi bu *senedde* el-Bağdādī’nin şeyhi ‘Abdulmelik b. ‘Umer er-Razzāz (ö.448/1056), bizzat müellifin kendisi tarafından tenkid edilmiştir.³⁹ Yine *senedde* ismi geçen ‘Abdullāh b. Muḥammed b. Vehb (ö.358/966) de otoritelerin şiddetli eleştirilerine maruz kalan bir ravidir.⁴⁰

El-Bağdādī’nin bir rivayetinde ise ez-Zuhrī ile ‘Urve arasında, ‘Urve’nin oğlu Yahyā b. ‘Urve vardır. Ez-Zuhrī’nin üç öğrencisinden biri olan Yūnus

³⁶ Nitekim İbn Hacer, ‘Urve ile Hz. ‘Umer arasında geçen bir konuşmaya işaret eden haberi hatalı bulur. İbn Hacer’e göre bu haberde ismi geçen ‘İbnu’z-Zubeyr’, ‘Urve değil muhtemelen ağabeyi ‘Abdullāh olmalıdır. Bkz. İbn Hacer el-‘Askalānī, *Tehzību’l-Tehzīb* (Haydarābād: Matba’atu Dāri’l-Me’ārif’i’n-Nizāmiyye, 1326), c.7, s.183.

³⁷ Bkz. el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *Takvīdu’l-İlm*, ss.49-50.

³⁸ Bkz. ez-Zehabī, *Siyer*, c.10, s.117; *Mizānu’l-İtidāl*, c.6, s.375; İbn Hacer, *Tehzīb*, c.9, s.472. *Senede* İbn ‘Umer’in dâhil edilmesini el-Firyābī’nin hatası olarak değerlendiren bir yorum için bkz. el-A’zamī, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s.55.

³⁹ Nitekim el-Bağdādī, bu şeyhinin “hadis ilminde güçlü olmadığını” ifade eder. Bkz. *Tārīhu Bağdād*, tah. Muştafā ‘Abdulkādir ‘Atā (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1417), c.10, s.432. Bu ravi hakkında, “tamamını işitmediği bazı hadis kitaplarını işitmiş gibi nakletmekle itham edilmiştir” (*muttehem bi-tezviri’s-semā*) şeklinde tenkidler de vardır. Bkz. *Tārīhu Bağdād*, c.10, s.433; İbn Hacer, *Lisānu’l-Mizān*, tah. ‘Abdulfettāh Ebū Ğudde (Beyrut: Dāru’l-Beşā’iri’l-İslāmiyye, 2002), c.5, s.269.

⁴⁰ ‘Abdullāh b. Muḥammed’in “*metrūk*” ve hatta “*kāzib*” olduğunu söyleyen münekkidler vardır. Bkz. ez-Zehabī, *Tezkiratu’l-Huffāz*, c.2, s.227; İbn Hacer, *Lisānu’l-Mizān*, c.4, s.573.

b. Yezîd (ö.152/769), *senedi* bu şekilde zikretmiştir.⁴¹ Gerçi ez-Zuhrî'nin hem Yaḥyâ'dan hem de 'Urve'den hadis işittiği ifade edilmektedir.⁴² Dolayısıyla ez-Zuhrî'nin, Hz. 'Umer ile ilgili bu haberi, hem 'Urve'den doğrudan hem de Yaḥyâ aracılığı ile alıp Şu'ayb b. Ebî Ḥamza ile Ma'mer'e birinci; Yûnus b. Yezîd'e ise ikinci şekilde nakletmiş olması mümkündür. Ancak Yûnus'un hafıza açısından bazı münekkidlerin tenkidine maruz kalmış olması,⁴³ bu haberde de bir hata ihtimalini akla getirmektedir.

İbn Sa'd rivayeti ise ez-Zuhrî'nin doğrudan Hz. 'Umer'den nakli şeklindedir. Halbuki diğer *sened*lerden anlaşıldığı kadarıyla, ez-Zuhrî ile Hz. 'Umer arasında İbn 'Umer ile 'Urve'nin bulunması gerekir. Bu sebeple *sened*, peş peşe iki ravisi düştüğü için *mu'ald*dir ve dolayısıyla da zayıftır. Mâlik b. Enes (ö.179/795) rivayetinde ise onun doğrudan Hz. 'Umer'den rivayeti şeklinde *mu'allaktır*⁴⁴ ve dolayısıyla *sened* itibariyle zayıftır.

2. Yaḥyâ b. Ca'de Rivayeti

Yaḥyâ b. Ca'de'nin naklettiği bu habere göre, "Hz. 'Umer, Sünnet'i yazmak istemişti. Sonra yazmaması gerektiğini anladı. Bunun üzerine vilâyetlere yazarak, kimin yanında böyle yazılı bir metin varsa imha edilmesini istedi."⁴⁵

El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî ve İbn 'Abdilberr tarafından nakledilen bu haberin *sened* yapısı şöyledir:

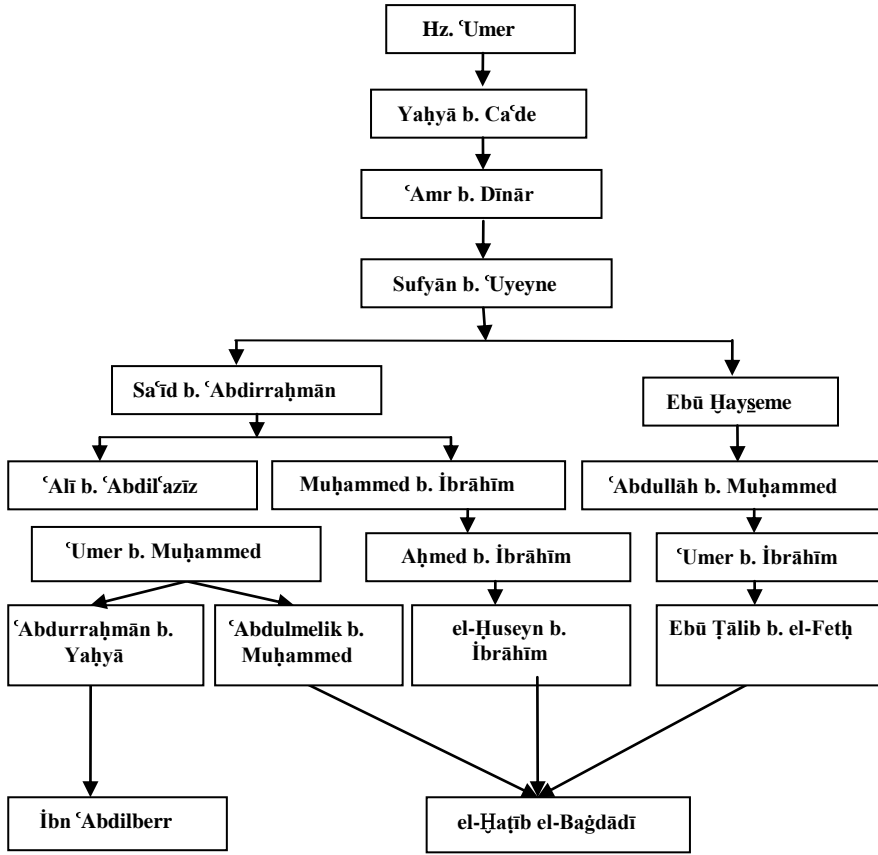
⁴¹ Bkz. el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, ss.50-51.

⁴² Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, c.11, s.225.

⁴³ Hadis kitabı genel olarak *şahîh* görülmele birlikte Yûnus b. Yezîd'in hafızası, meselâ Vekî' b. el-Cerrâh ve Aḥmed b. Ḥanbel gibi bazı münekkidler tarafından zayıf görülmüştür. Ebû Zur'a ise onu "*lâ be'se bihi*" şeklinde tenkid eder. Yine Aḥmed b. Ḥanbel'e göre, hadisleri arasında *munker* olanlar vardır. İbn Sa'd'a göre ise Yûnus'un rivayetleri delil olmaz. Bkz. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳātu'l-Kubrâ*, c.7, s.520; İbn Ebî Ḥâtim Ebû Muḥammed 'Abdurrahmân er-Râzî, *el-Cerḥ ve'l-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru İḥyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 1952), c.9, s.248; ez-Zehebî, *Siyer*, c.6, s.299.

⁴⁴ Bkz. İbn 'Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, c.1, s.273.

⁴⁵ Bkz. el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, ss.52-53; İbn 'Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-İlm*, c.1, s.274.

Ancak bu bilgi, *munkaṭi'* bir *senedle* gelmiştir. Zira bu haberi nakleden Yahyâ b. Ca'de, Hz. 'Umer'den hadis işitmemiştir.⁴⁶ Görüldüğü üzere “Hz. 'Umer'in hadisleri *tedvîn* etmeyi düşünüp daha sonra bundan vazgeçtiğine” dair haberler, *inkîṭâ'* ve tenkide uğramış raviler nedeniyle *illet*lidir ve *sened* itibariyle delil olacak durumda değildir.⁴⁷

Hz. 'Umer'in hadislerin yazılması konusundaki olumsuz tavrını yansıtan bu nakillerin, muhteva itibariyle de bazı problemlere sahip olduğu söylenebilir. Öncelikle, Hz. Ebü Bekr'in hadis *tedvî*ni örneğinde olduğu gibi,

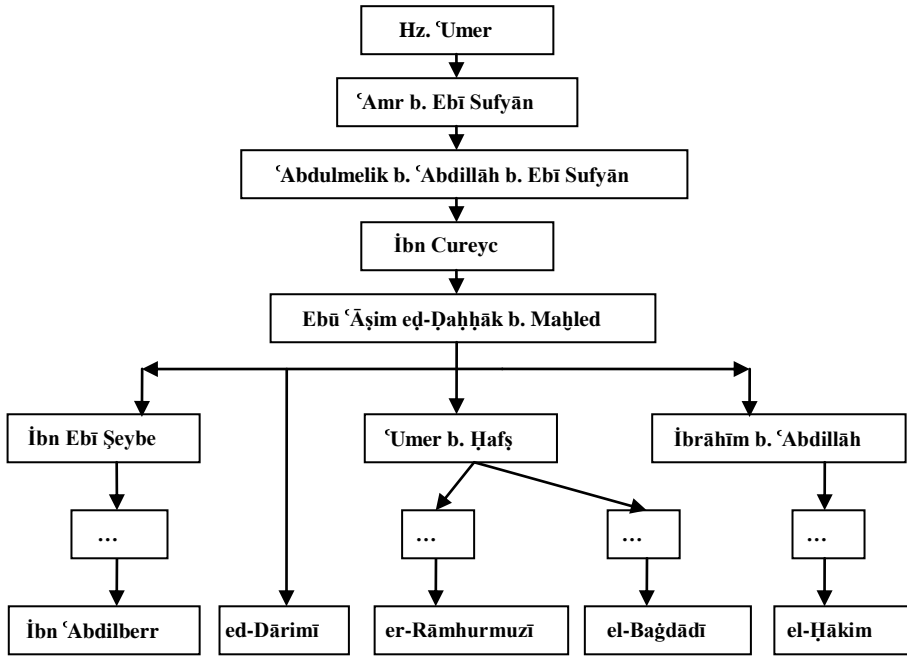
⁴⁶ Yahyâ b. Ca'de, *şika* bir ravidir ve Ebü Hurayra, Zeyd b. Erkam, Ummu Hâni', Ebü'd-Derdâ', Ḥabbâb b. el-Eratt, İbn Mes'ûd gibi sahâbîlerden rivayetleri vardır. Bununla birlikte bazı münekkidler onun İbn Mes'ûd'a ulaşamadığını, Ebü'd-Derdâ'dan ise hadis işitmediğini ifade etmişlerdir. Bkz. İbn Ḥacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, c.11, s.169. Yahyâ'nın Hz. 'Umer'i de işitmediği ile ilgili bilgi için bkz. el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Takvîdu'l-İlm*, s.53, dn.2.

⁴⁷ Haberin hem *sened* hem de metin açısından *şahîh* olamayacağı yönünde bazı değerlendirmeler için bkz. Tevhit Bakan, “Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması,” ss.132-134.

daha sonra bu işe kalkışan ilim adamlarının Hz. ‘Umer’e hiç atıfta bulunmamış olması düşündürücüdür.

Diğer taraftan, elimizdeki bazı rivayetler, iddiaların aksine, Hz. ‘Umer’in hadis yazımına karşı olmadığını göstermektedir. Zira onun, hadislerin yazılması yönündeki çabayı onayladığı ve hatta teşvik ettiği yönünde rivayetler de vardır.⁴⁸ Nitekim bir rivayette Hz. ‘Umer şöyle demektedir: “İlmi, yazı ile kayıt altına alınız.”⁴⁹

Bu rivayeti nakleden müelliflerin *sened*leri bir araya toplandığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

⁴⁸ Hadislerin yazılması bir tarafa, Sa'd b. el-Museyyeb'in ifadesine göre, tarihi yazdıran ilk kişi de Hz. 'Umer olmuştur. Bu çerçevede Hz. 'Umer 16/638 yılında, Hz. 'Alî ile de iştişare ederek o zamana kadar geçen iki buçuk yıllık idarecilik döneminde yaşanan gelişmeleri yazıya geçirmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *eđ-Tabakâtu'l-Kubrâ*, c.3, s.281; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr eđ-Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407), c.2, s.476.

⁴⁹ Bu haber için meselâ bkz. ed-Dârimî, *Sunen, Muħaddime*, 43; Ebü Muhammed el-Ħâsen b. 'Abdirrahmân er-Râmhurmuzî, *el-Muħaddisu'l-Fâsil beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, tah. Muhammed 'Accâc el-Ħâfîb (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404), s.377; el-Ħâkim Ebü 'Abdillâh en-Nîşâbüri, *el-Mustedrak 'alâ's-Şaħîhayn*, tah. Muşafâ 'Abdulkādir 'Ağâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), c.1, s.187; el-Ħâfîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, s.88; İbn 'Abdilberr, *Câmi'ü Beyâni'l-İlm*, c.1, s.271.

Hz. ‘Umer’den sonra gelen ilk dört isim, rivayetlerinde tek kalmıştır. *Sened*, ancak dördüncü ravi olan Ebū ‘Aşim ed-Ḍahhāk b. Maḥled’den (ö.212/828) sonra yayılma imkânı bulmuştur. Habere yer veren en eski kaynak olan ed-Dārimī (ö.255/868) de bu bilgiyi doğrudan Ebū ‘Aşim’den nakletmektedir.

Yukarıdaki haberin *sened*ine bakıldığında ne bu ilk dört ravi ne de daha sonrakiler hakkında, otoritelerin kayda değer bir tenkidinin olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla “Hz. ‘Umer’in, hadislerin yazılmasını teşvik ettiği” yönündeki bu bilginin *sened* itibariyle güvenilir/*şahīh* olduğu söylenebilir.

“İlmin yazıya geçirilmesi” yönündeki teşvikin Hz. ‘Umer yanında Hz. ‘Alī, İbn ‘Umer, Enes b. Mālik, İbn ‘Abbās gibi sahâbîlerden de geldiği görülür.⁵⁰ Hatta “İlmi kayıt altına alınız” cümlesi, Hz. Peygamber’e izafe ile de nakledilmiştir.⁵¹ Bu cümlelerin Hz. Peygamber’e izafe edilen rivayetleri tenkid edilmiş olsa bile,⁵² pek çok sahâbînin hadisleri yazdığı veya yazdırdığı tarihen sabittir.⁵³ Bu sahâbîlere Hz. ‘Umer’in de dahil olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendisi de Hz. Peygamber’in zekât nisabı ile ilgili bilgiler içeren bir mektubunun kopyasını çıkarmıştır.⁵⁴ Kaldı ki yukarıda *sened* itibariyle problemliliğini ifade ettiğimiz “Hz. ‘Umer’in hadisleri *tedvīn* etmeyi düşünüp daha sonra bundan vazgeçtiğini” ifade eden haber *şahīh* kabul edilse bile, hem kendisinin hem de sahâbîlerin başlangıçta böyle bir faaliyeti düşünüp gündemlerine aldıklarını göstermesi açısından kayda değer gözükmemektedir. Zira Hz. Peygamber tarafından sakıncalı bulunmuş bir şeyin sahâbe tarafından onaylanması mümkün değildir.

Diğer taraftan bizzat Hz. ‘Umer’in, Hz. Peygamber’in hadislerini yazarak uzakta bulunan bazı devlet görevlilerine gönderdiğine dair rivayetler vardır. Nitekim Azerbaycan’a gönderdiği ‘Utbe b. Ferḳad’a gönderdiği bir mektupta, Hz. Peygamber’in bazı hadislerine de işaretle bulunmuştur.⁵⁵

⁵⁰ Bu yönde haberler için bkz. ed-Dārimī, *Sumen, Muḳaddime*, 43; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, c.1, s.188; İbn ‘Abdīlber, *Cāmi’u Beyāni’l-‘İlm*, c.1, s.274; el-Ḥatīb el-Baḡdādī, *Taḳyīdu’l-‘İlm*, ss.90-92.

⁵¹ Bkz. er-Rāmḥurmuzī, *el-Muḥaddisu’l-Fāşil*, s.365, 368; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, c.1, s.188; İbn ‘Abdīlber, *Cāmi’u Beyāni’l-‘İlm*, c.1, s.273.

⁵² Bkz. ez-Zehebī, *Mizān*, c.2, s.541; İbn Ḥacer, *Tehzīb*, c.6, s.105.

⁵³ Nitekim el-A’zamī, bu yönde çabası olan 50 sahâbiden bahsetmektedir. Geniş bilgi için bkz. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, ss.34-58.

⁵⁴ Daha sonra bu belge, oğlu ‘Abdullāh b. ‘Umer’e intikal etmiştir. İbn ‘Umer’in azatlısı Nāfī’ de bu yazının bir kopyasını çıkarıp kendisine arz etmiştir. Bu belge hakkında geniş bilgi için bkz. el-Buḥārī, *et-Tārīhu’l-Kebīr*, c.1, s.218; Mālik, *Zekāt*, 23; Ebū Dāvūd, *Zekāt*, 4; et-Tirmizī, *Zekāt*, 4.

⁵⁵ Hz. ‘Umer’in ‘Utbe’ye gönderdiği mektupta yer alan hadislerden biri de “Hz. Peygamber, ipekli kumaş giymeyi nehyetti” hadisidir. Bu mektupta yer alan bazı bilgiler ve hadisler için bkz. el-Buḥārī, *Libās*, 25; Aḥmed b. Ḥanbel, *Musned*, c.1, ss.15-16.

Şüphesiz ilmin *kitābeti* ile *tedvīni* arasında zaman, kapsam ve amaç açısından farklar vardır. Ancak *kitābet* neticesinde de kişinin elinde yazılı bir malzeme ve dolayısıyla kitap meydana geleceği açıktır. Dolayısıyla, mezkûr rivayetin ana fikrini oluşturan “insanların ilâhî kitap dışında başka şeylerle uğraşması endişesi”, *kitābet* için de geçerli olacaktır. Buna rağmen *kitābet*, daha İslam’ın ilk günlerinden itibaren gündeme gelmiş ve uygulanmıştır.

Bu bağlamda Hz. ‘Umer’in rivayetin azaltılması yönündeki uyarıları dikkate alınmaya değerdir. Ancak bu gibi haberlerde vurgunun, hadislerin “yazımına” değil “rivayetine” dair olduğuna dikkat etmek gerekir. Zira bu uyarının, nakledilecek metnin muhtevası ile ilgili olduğuna delâlet edebilecek bazı ipuçları vardır. Mesela, Hz. ‘Umer’in Kûfe’ye muallim olarak gönderdiği gruba verdiği talimat, bu konuda bir fikir verebilecek durumdadır. Bu grup içinde yer alan Kāraza b. Ka‘b el-Enşārī’nin (ö.40/661) anlattığına göre Hz. ‘Umer kendilerine şöyle demiştir:

Halkı, Kur’an’ı yeni öğrenmekte olan bir şehre gidiyorsunuz. İnsanlar orada arı uğultusu gibi Kur’an okumaya çalışıyorlar. Oraya gittiğiniz zaman “Peygamber’in ashâbı gelmiş” diyerek sizden hadis rivayet etmenizi isteyeceklerdir. Onları Kur’an öğreniminden alıkoymamak için Peygamber’den hadis rivayetini azaltın. Onlara abdestin en güzelinin, azaların üçer kere yıkanması suretiyle alınan şekli olduğunu, ama ikişer kere yıkamanın da kifâyet edeceğini öğretin. Haydi şimdi gidin ve bilin ki ben arkanızdayım.

Kāraza sözlerine devamla şöyle demektedir:

(Kûfe’de göreve başladıktan sonra) bir topluluk içinde oturuyordum. Peygamber’in hadislerini müzâkere ediyorlardı. Onların içinde bu hadisleri en iyi ben biliyordum. Fakat ‘Umer ‘in tavsiyesine uyarak sustum.⁵⁶

Bu habere *Sunen*’inde yer veren ed-Dārimî’ye göre Kāraza b. Ka‘b’ın kastettiği bu hadisler, Hz. Peygamber’in meğâzîsine ait olup amelî hayatı ilgilendiren sünnet ve farzlara dair değildir.⁵⁷ Zira bir sahâbînin, sünnet ve farzlara dair meseleler söz konusu olduğunda, onları müzakere eden bu insanlardan daha iyi bilmesine rağmen, sırf Hz. ‘Umer’in tavsiye veya talimatına uyarak sessiz kalması pek mümkün görünmemektedir. Sonuç olarak, Hz. ‘Umer’in bu tavrını, rivayet olgusunun sıradan bir meşguliyet

⁵⁶ Bu haberin çeşitli rivayetleri için bkz. İbn Sa‘d, *eş-Tabakātu'l-Kubrā*, c.6, s.7; ed-Dārimî, *Muqaddime*, 28; İbn Mâce, *Muqaddime*, 3; ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, c.1, s.7.

⁵⁷ Ed-Dārimî, *Muqaddime*, 28.

olarak telakki edilmesi; hadislerin muhtevasının düşünülmeden ve anlaşılmadan aktarılması⁵⁸ ve özellikle de İslam'ı yeni öğrenmekte olan insanlara kendileri için ikinci derecede önemli sayılabilecek bilgilerin nakledilmesi gibi endişelere bağlamak daha isabetli görünmektedir.

IV. Sonuç

Hadis, Müslümanların siyasi, sosyal ve kültürel bakış açısında, insan ve evren algısında, örf, adet ve geleneklerinin oluşumunda, kısacası din ve dünya görüşlerinin şekillenmesinde ilk sırayı alan, bu alanlarda yapılan araştırmalarda ihmal edilmemesi hatta öncelikle dikkate alınması gereken mutlak bir değer konumundadır. Bütün bu vasıflarına binaen hadisler çok erken dönemlerde, onu nakleden ilk nesilden bazı sahâbe tarafından yazıya geçirilmiş (*kitâbet*), hemen peşinden de onları iki kapak arasında toplama (*tedvīn*) faaliyeti başlamıştır.

Özellikle *tedvīn*, hadis ilminin teşekkül sürecini başlatan çok önemli bir gelişmedir. Zira bu faaliyet, başta hadis bilen ilk neslin artık vefat etmeye başlaması ve özellikle de bid'at ehlinin hadis uydurma faaliyetleri olmak üzere, İslam toplumunda Hz. Peygamber'in vefatından kısa süre sonra meydana gelen gelişmeler karşısında ulemanın başvurduğu bir savunma çabası konumundadır. Bilhassa hadis uydurma faaliyeti karşısında hadisçiler, *isnād* soruşturması ve ravi tenkidi (*el-cerh ve't-ta'dil*) gibi tedbirlere ilaveten, hadisleri *tedvīn* edip Rasûlullah'ın diliyle bidatçilere cevap verme çabasına girmişlerdir. Böylece toplumun, Hz. Peygamber'den intikal eden değerlere bağlı kalarak yaşamaya devam etmesi amaçlanmıştır.

Eldeki bilgiler, ister ferdî isterse resmî planda olsun, bu yöndeki girişimlerin 1/7. asrın son çeyreğinden itibaren ortaya çıktığını göstermektedir. Zira hadislerin yazılmasına, ashâb tarafından daha Hz. Peygamber'in sağlığında başlandığı düşünülürse, tâbiîn devrinde bunun giderek yaygınlaşması ve bu ikinci neslin, gerek karşılaştıkları gerekse bizzat gittikleri sahâbeden işittikleri hadisleri yazıya geçirmesi gayet tabii olmalıdır. Bu da *kitâbetten tedvīne* geçiş dönemine delâlet eder.

Hadis tarihinde büyük bir önemi hâiz olan *tedvīn*in, mümkün olduğu kadar erken başlaması, bu ilim dalının bizzat kendisinin de oldukça erken bir dönemde teşekkül sürecine girdiği manasına gelecektir. Özellikle de Hz. Ebū Bekr ve Hz. 'Umer'in, yani devlet başkanlığı gibi resmî vasıfları da bulunan bu iki büyük sahâbînin, böyle bir faaliyeti düşünmüş olması, şüphesiz bu açıdan ayrı bir değer taşıyacaktır. Öyle görünüyor ki, bu sahâbîlerin yaptığı

⁵⁸ Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadis," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.10, s.507.

tedvîn çalışmaları ile ilgili haberlere eserlerinde yer veren hadisçiler, bu hadisleri *şihhat* ve tarihî geçerliliklerini pek sorgusuzca nakledebilmişlerdir. Ancak *tedvîn* faaliyetinin Hz. Ebū Bekr ve Hz. ‘Umer’in bizzat kendi girişimleriyle başladığına dair bu rivayetlerin, hem *sened* kopukluğu (*inқиtā’*) hem de tenkide uğramış raviler nedeniyle *illetli* olduğu görülmektedir. Ayrıca bu haberler muhteva açısından da çeşitli problemler taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında “rivayetlerin *şahîh*ini zayıfından ayırt etme” amacıyla ortaya çıkan hadis usûlüne dair kitaplarda ve bu ilmin tarihçesinin anlatıldığı eserlerde, böyle *şihhat* açısından problemlili sayılacak rivayetlere yer verilmesi, bir iç çelişki doğurabilmektedir.

Şüphesiz, bu rivayetlerin *şihhati* ile ilgili yukarıdaki tespit ve tenkidler, *tedvîn* gibi hadis ilmine ve tarihine mal olmuş önemli bir faaliyetin görmezden gelinmesi anlamını taşımaz. Zira toplumda veya ilmî anlayışta meydana gelen ve hadisi/sünneti etkileyeceği düşünülen her hadiseye karşı, hadisçilerin hemen bir tedbir aldığı tarihen sabittir. Böyle önemli bir faaliyetin başlangıcı hakkında birbirine göre elli-altmış yıl fark eden tarihlerin verilmesi de yaklaşık on dört asırlık bir geçmişe sahip ilim dalı için önemli bir problem olmamalıdır. Bizim dikkat çekmek istediğimiz husus; belli bir şeyi savunurken, *şihhati* sorgulanabilir deliller yerine daha sahihlerinin kullanılması gerektiğidir. Zira böyle rivayetlerin delil olarak sunulması, muhalifler nezdinde itiraza konu olacak ve hadis ilminin başlangıcı konusunda bir takım soru işaretlerinin ve şüphelerin doğmasına yol açacaktır.

KAYNAKÇA

- ‘Abdurrazzāk b. Hemmām, Ebū Bekr eṣ-Şan‘ānī. *el-Muşannef*. Tah. Ḥabīburrāḥmān el-A‘zamī. Karaçi: el-Mektebu’l-İslāmī, 1983.
- ‘Accāc el-Ḥaṭīb, Muḥammed. *es-Sunne Kable’t-Tedvîn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- Ağırman, Cemal. “Hadîs Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5:1 (2001), ss.155-168.
- ‘Alī el-Muttakī, ‘Alā’uddīn b. Ḥusāmuddīn. *Kenzu’l-Ummāl fî Suneni’l-Aḳvāl ve’l-Aḥvāl*. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 1981.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılâhları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- . “Ehl-i Hadîs,” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.10, ss.507-508.
- el-A‘zamī, Muḥammed Muştafâ. *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Terc. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Bakan, Tevhit. “Çağdaş Şii Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2006), ss.107-126.

- el-Beyhakī, Ebū Bekr Aḥmed b. el-Ḥuseyn. *el-Medḥal ilā's-Suneni'l-Kubrā*. Tah. Muḥammed Diyā'urrahmān el-A'zamī. Kuveyt: Dāru'l-Ḥulefā', 1404.
- el-Buḥārī, Muḥammed b. İsmā'īl. *et-Tārīḫu'l-Kebīr*. Ḥaydarābād: Dāru'l-Me'ārifil-'Uşmāniyye, tsz.
- el-Ḥākim en-Nisābüri, Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. 'Abdillāh. *el-Mustedrak 'alā's-Şaḫīḫayn*. Tah. Muştafā 'Abdulkādir 'Aṭā. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.
- Ḥamīdullāh, Muḥammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*. Terc. Kemal Kuşçu. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1967.
- el-Ḥaṭīb el-Bağdādī. Ebū Bekr Aḥmed b. 'Alī. *Takyīdu'l-İlm*. Beyrut: Dāru'l-İhyā'i's-Sunneti'n-Nebeviyye, tsz.
- *Tārīḫu Bağdād*. Tah. Muştafā 'Abdulkādir 'Aṭā. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1417.
- İbn 'Abdilberr, Ebū 'Umar el-Ḳurṭubī. *Cāmi'ü Beyāni'l-İlm ve Faḍlihi*. Tah. Ebū'l-Eşbāl ez-Zuhrī. Riyad: Dāru İbni'l-Cevzī, 1994.
- İbn Ebī Ḥātim, Ebū Muḥammed 'Abdurrahmān er-Rāzī. *el-Cerḥ ve't-Ta'dil*. Beyrut: Dāru'l-İhyā'i't-Turāşil-'Arabī, 1952.
- İbn Ḥacer el-'Aşkalānī, Ebū'l-Faḍl Aḥmed b. 'Alī. *Fethu'l-Bārī Şerḫü Şaḫīḫi'l-Buḥārī*. Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1379.
- *Tehzību't-Tehzīb*. Ḥaydarābād: Maṭba'atu Dāri'l-Me'ārifin-Nizāmiyye, 1326.
- *Lisānu'l-Mizān*. Tah. 'Abdulfettāḫ Ebū Ğudde. Beyrut: Dāru'l-Beşā'iril-'İslāmiyye, 2002.
- İbn Sa'd, Ebū 'Abdillāh Muḥammed. *eṭ-Ṭabakātu'l-Kubrā*. Tah. İhsān 'Abbās. Beyrut: Dāru Şādir, 1968.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- el-Mu'allimī, 'Abdurrahmān b. Yaḫyā. *el-Envāru'l-Kāşife*. Beyrut: el-Maṭba'atu's-Selefiyye, 1986.
- Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevî Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebū Hamza Nüshası," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17:32 (2012), ss.1-37.
- er-Rāmhurmuzī, Ebū Muḥammed el-Ḥasen b. 'Abdirrahmān. *el-Muḥaddişu'l-Fāşil beyne'r-Rāvī ve'l-Vā'İ*. Tah. Muḥammed 'Accāc el-Ḥaṭīb. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1404.
- eṭ-Ṭaberī, Ebū Ca'fer Muḥammed b. Cerīr. *Tārīḫu'l-Umem ve'l-Mulūk*. Beyrut, 1407.
- es-Suyūfī, Celāluddīn 'Abdurrahmān b. Ebī Bekr. *Cāmi'ü'l-Aḫādīs*. Kahire: Maṭba'atu Ḥaṭṭāb, tsz.
- el-'Umerī, Ekram Diyā'. *Hadis Tarihi*. Çev. İsmail Kaya. Konya: Esra Yayınları, 1990.
- ez-Zehebī, Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed. *Tezkiratu'l-Huffāz*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1998.
- *Mizānu'l-İ'tidāl fī Nakdi'r-Ricāl*. Tah. 'Alī Muḥammed el-Bicāvī. Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1963.

- . *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*. Tah. Şu'ayb Arna'ūt, Beşşār 'Avvād Ma'rūf, Ekram el-Būşī, Huseyn Esed, 'Alī Ebū Zeyd. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 1985.
- . *el-Muġnī fī'd-Ḍu'afā'*. Tah. Nūruddīn 'İtr. Halep: Dāru'l-Me'ārif, 1971.